

TEFSİR TARİHİNE KONULU YÖNELİŞLER VE KONULU TEFSİR -ELEŞTİREL YAKLAŞIM-

TOPICAL TRENDS ON TAFSEER HISTORY AND TOPICAL TAFSEER -CRITICAL APPROACH-

Bilal DELİSER
Cumhuriyet Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Tefsir Anabilim Dalı
bilaldeliser@hotmail.com

Atf gösterme: Deliser, B. (2018). Tefsir Tarihine Konulu Yönelişler ve Konulu Tefsir -Eleştirel Yaklaşım-, *Universal Journal of Theology* 3 (1), 16-38.

Geliş Tarihi:
17 Mart 2018
Değerlendirme Tarihi:
17 Mart 2018
Kabul Tarihi:
30 Mart 2018

© 2018 UJTE
E-ISSN: 2548-0952
Tüm hakları saklıdır.

Öz: Bir ilmî disiplinin kendine özgü birtakım yöntem ve değerlendirme ölçütleri olabilmesi, bir yöntem bilim oluşturabilmesi uzun yıllar alabilmektedir. Genel esasları ve ilkeleri netleşmemiş bilimsel çalışmaların, anlama ve yorumlamaya ilişkin yaklaşımları birtakım karmaşaları beraberinde getireceği kaçınılmazdır. İslami ilimler geleneğinde bazı yöntemler uzun yıllar ve yorucu çabalarla yerli yerine oturtulabilmiştir. Bu çalışmada yöntem ve ölçütleri henüz olgunlaşmamış iki yaklaşım üzerinde durulacaktır. Bunlar; tefsir tarihine konulu yönelişlerle, konulu tefsirdir. Çalışma, tefsir disipliniyle ilgili olduğu için, önce tefsir bilim dalının açıklama ve yorumlamada kullandığı tefsir ve te'vil kavramları tartışıldı. Tefsir ve tarih arasındaki irtibata dikkat çekilerek, tefsir tarihi yazımının serencamına kısaca değinildi. Çağdaş dönemde ortaya çıkan tefsir tarihine konulu yönelişler özetlenerek bu yaklaşımın kritiği yapıldı. Daha sonra yine son dönem yaklaşımlarından olan "konulu tefsir", konusu tanımları, tarihi dayanakları, savunucuları ve ileri sürdükleri delilleriyle tartışıldı.

Anahtar Kelimeler: *Tefsir, tarih, tarih yazımı, konulu tefsir, kritik.*

Abstract: It can take many years for a scientific discipline to have a method and evaluation criteria unique to it, and to be able to create a methodology. It is inevitable that approaches to understanding and interpreting of the scientific studies having unclear general principles and alphabets will bring some complications along with. In the Islamic science tradition, some methods have been put in place through many years and exhausting efforts. This study will focus on two approaches that methods and criterias have not yet matured. These are the topical trends on tafseer history and topical tafseer. Since the study is related to the discipline of commentary (tafseer), first the terms of commenting and interpretation used by commentary science are discussed. By drawing attention to the connection between tafseer and history, the evolution and progress of writing tafseer history is briefly addressed. By summarizing the trends in the history of tafseer which emerged in the contemporary period, this approach was criticized. Later on the subject of "topical tafseer" and its definitions which is the recent period approaches were discussed with historical bases, advocates and their proved arguments.

Keywords: *Tafseer, history, history writing, topical tafseer, critical.*

1. GİRİŞ

Kur'an-ı Kerîm, daha ilk nazil olduğu günlerde, Arap yarımadasında görülen sözlü ya da yazılı anlatım şekillerinden farklılığı ve bilinen edebî türlerden hiçbirine benzememesiyle dikkat çekmiştir. İnanç ve ibadet esaslarından ahlâk prensiplerine, insanın psikolojik yapısından gayb âleminin özelliklerine, önceki kavimlerin kıssalarından kevnî hadiseler kadar farklı konularda ilgi çekici ve etkili bir ifade tarzlarıyla, gerek kendisine inananlara gerekse inanmayanlara hitaplarda bulunmuştur. Muhtevası yanında dili ve üslûbu açısından Kur'an'ın farklı bir yapıya sahip olduğu muarızları tarafından da kabul edilmiştir.

Kur'an-ı Kerîm'in nasıl anlaşılması gerektiği, öğretilerinin hayata nasıl yansıtılacağı konusu ise, Müslüman âlimleri en çok meşgul eden meselelerin başında gelmektedir. Bunun için çeşitli anlama yöntemleri geliştirilmiştir. Günümüz dünyasında şartlar sürekli değişmekte ve giderek karmaşık bir hal almaktadır. Değişim sosyal, bilimsel ve teknolojik alanda son derece hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Batı dünyası bu değişime kutsal metin tenkit yöntemleri şeklinde cevap verirken, İslâm dünyasında tefsir metinleri üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Klasik tefsirin Kur'an'ın doğru anlaşılması konusunda yetersiz olduğu düşüncesi modern dönemde Kur'an'ın ve tefsirin farklı bir işlev kazanmasına sebep olmuştur. Eski metotlar sorgulanırken, gelenekte olmayan farklı yöntem arayışları başlamıştır. Bunlardan en önemli olanı konulu yönelişlerdir.

Tefsir tarihi ilmi ve yazımı zaten yeni iken ve yazım şeklinin metotları henüz oturmamışken, bu alanda da konulu yönelişler de artmıştır. Tarihin geleneksel kaynaklarında pek yer bulamayan toplumun ayrıcalıklı tabakaları, İslam toplumunun geneline teşmil edemeyeceğimiz bütünlükten yoksun mezhepler, ekoller, anlayışlar ve azınlıklar gibi konuların tarihi yazımlarında öne çıktığına şahit oluyoruz. Bu tarih yazımı yaklaşımının son yüzyılda yazılan tefsir tarihi yazımını etkilediği bir gerçektir. Bu yaklaşım çağdaş tefsir tarihi yazılımı için bir atılım değil bütünü görmemize engel olan ve önyargılar oluşturan bir yazım çeşidi olduğu bilinmelidir. Bu yaklaşım tarzı kendi aramızda birbirimizle anlaşmayı güçleştirdiği gibi, ayrılıkları öne çıkararak daha çok çağdaş dünyanın istediği sonuçları üretmeye yardımcı olmaktadır.

Konulu tefsirin modern zamanlarda ortaya çıkmasına gerekçe olarak, Mushaf tertibini esas alan tefsirlerin büyük kısmının günümüz Müslümanlarının hayatlarından uzak olması, onların sorunlarına çözüm getirebilecek bir metotla yazılmamış olması ve yöntemsel olarak bütünü yakalayamaması gibi hususlar dile getirilmiştir. Bundan dolayı çağın problemlerine ve uygarlığın verilerine, ancak konulu tefsir yöntemiyle karşı konulabileceği iddia edilmiştir. Çağın ihtiyaçları doğrultusunda Kur'an'ı Kerim'i konuşurmak suretiyle bu karşı koyuş ne derece tutarlıdır? Herhangi

çağdaş bir konuyu Kur'an'a arz ederek konu oluşturmak, Kur'an'ın konu ettiği meseleleri bir bütünlük içerisinde ele almak ayrı; Kur'an'ın hiç konu etmediği, konuşmadığı konularda Kur'an'ı konuşturmak ayrı şeylerdir. Kur'an'ın konu ettiği meseleler bir bütünlük içerisinde ele alınıp başlıklandırılabilir. Değişik tasniflerle sunulabilir. Türkçe Kur'an meallerin baş tarafında yapıldığı gibi konulu/tematik Kur'an fihristleri oluşturulabilir. Veya Kur'an'daki bir kavramın açıklaması yapılabilir. Kaldı ki bunların hiçbirine biz tefsir diyemeyiz. Çağdaş dünyanın ürettiği her problemi Kur'an'da konulu hale dönüştürmek, Kur'an'ı konuşturmak değil istismar etmek olduğu açıktır. Bu, Kur'an'ın "ben"i yönlendirmesi değil; "ben" in Kur'an'ı şekillendirmesi şeklinde anlaşılmalıdır.

Konulu tefsirin hem teorik, hem de pratik çerçevesi henüz çizilebilmiş değildir. Konulu tefsirin tanımı, kapsamı ve hatta bu alanı tanımlayan kavramlarda ittifak sağlanabilmiş değildir. Şimdiye kadar konulu pek çok çalışma yapılmasına rağmen, Kur'an-ı Kerim'in başından sonuna kadar konulu tefsir yöntemiyle! tefsiri yapılabilmemiş değildir. Çağın problemlerine ve uygarlığın verilerine, ancak konulu tefsir yöntemiyle! karşı konulabileceği gibi iddialar abartılı söylemlerdir.

I. Tefsir Disiplini: Tefsir ve Te'vil

Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması, açıklanması ve yorumlanması İslami ilimler içerisinde tefsir disiplini altında, tefsir ve te'vil kavramlarıyla ifade edilmiştir. Tefsir, çeşitli tanımları bir araya getirerek şu şekilde tanımlanmıştır: "Sarf, nahiv ve belâgat gibi dil bilimlerinden; esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensuh, muhkem-müteşâbih gibi Kur'an ilimlerinden; hadis ve tarih gibi rivayet ilimlerinden; mantık ve fıkıh usulü gibi yöntem bilimlerinden yararlanılarak Kur'an'ın manalarının açıklanmasıdır."¹ Bu tanımın içinde bulunan 'hadis ve tarih rivayetlerini bilme ve tespit etme', tefsirin öncelikli görevinin bir üretme eylemi olmayıp olanı öğrenme ve bilenden nakletme ve bu vesileyle bir durum tespiti yapma tarzı bir eylem olduğu anlaşılmaktadır.² Aynı zamanda bu tanımla başka eserlerin yorumu kapsam dışında tutulmuş ve tefsirin mutlaka bir dayanağının olmasına, tefsir işini yapacak kişinin başta dil ve Kur'an ilimleri olmak üzere pek çok konuda bilgisinin bulunmasına vurgu yapılmıştır.³ Tefsiri, "Allah'ın Kur'ân-ı Kerîm'deki muradını beşerin gücü oranında bulmaya yardımcı olan bir ilim dalı" şeklinde kısaca tarif etmek de mümkündür. Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin, "Tefsir Kur'an lafızlarının söyleniş keyfiyetinden, lafızların müfred ve terkip halindeki delâletlerinden ve hükümlerinden, terkip halinde iken ortaya çıkan manalarından bahseden ilim dalıdır" biçimindeki tanımı ise tefsirin hem dil ilimleriyle ilişkisine dikkat çekmekte hem de maksadının lafız ve cümlelerdeki anlamı ortaya çıkarmak olduğunu belirtmektedir. Cürcânî'ye göre

¹ Bkz., Zerkeşi. *el-Burhan fî Ulûmi 'l-Kur'an*, tah. Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru'l-Fikr, Beyrut 1988, 1/104.

² İbrahim Görener, "Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulünün Bir Yöntem Çağrışırması Sorunu", *Bilimname XVI*, 2009/1, S. 11.

³ Mehmet Paçacı, *Çağdaş dönemde Kur'an ve Tefsire ne oldu*, Klasik Yay., İstanbul, ,s. 137.

tefsir âyetin manasının, onunla ilgili kıssaların ve sebab-i nüzûlünün anlama çok açık biçimde delâlet eden kelimelerle açıklanmasıdır. Müfessir İbn Akîle, İmam Mâtürîdî'nin, "Tefsir Kur'an lafzı ile kastedilenin ne olduğunu kesin olarak bildirmek ve Allah üzerine, lafızdan kastettiği anlamın o olduğu hususunda şahitlikte bulunmaktır. Bu mânâyı kesinlikle bildiren bir delil ortaya konursa bu sahil bir tefsirdir, aksi takdirde yapılan iş re'y ile tefsir olur ki bu yasaklanmıştır" şeklindeki sözlerini uygun bulur. Burada, tefsirle te'vilin ince bir ayırma tâbi tutulduğu ve kendisinde ihtimalin söz konusu olduğu, te'vilin aksine tefsirde kesinlik bulunduğu düşüncesi kendini göstermektedir.⁴

Tefsir ve te'vil terimlerinin etimolojik yapısı ve çeşitli dönemlerdeki kullanım şekillerinden yola çıkılarak, bazen ayrı, bazen de aynı kavramı ifade ettiği belirtilmiş ve bu konuda tartışmalar yapılmıştır. Ancak öyle anlaşılıyor ki iki terimin kavram içeriğini ayırt etme konusunda şöyle genel bir ayırım yapmak yanlış olmasa gerekir: Tefsirin, metnin anlamının, nüzul ortamındaki tarihi arka planın, o dönemde yaşanan olayların, dil özelliklerinin, muhatabın dinî, sosyal, ahlaki, siyasî vs. gibi durumlarının dikkate alınmasıyla ortaya konulması olduğunu söyleyebiliriz. Yani, Kur'an'ın nesnel anlamını (muarad-ı İlâhîyi/kastı mütekellimi) ortaya çıkartmayı amaçlayan anlama ve açıklama biçimidir. Te'vil ise, Kur'an'ın tarih içinde tespit edilip rivayet edilen anlamını, müfessirin yaşadığı değişkenlere uyarlama faaliyetini içeren anlama ve açıklama çabasıdır. İkisi arasındaki fark, tefsirin nüzul tarihine giderek o tarihten hareketle eş zamanlı olarak anlama çabasına girmek, te'vilin ise, birinci aşmayı gerçekleştirenlerin ikinci defa bir anlama faaliyeti içine girerek, dilin ve tarihin imkânlarını da kullanarak içtihatla bulunmasıdır. Anlama tefsirde murad-ı İlâhiyi belirleme amacıyla gerçekleştirildiği için son derece titizlik gerektirmektedir. Zira tefsirde yapılan bir yanlış Kur'an'a onda olmayan bir şeyi isnat anlamı taşıyacaktır. Bu sebeple de tek anlamlılık ve kesinlik gerektirir. Te'vilde ise, tarih içinde tespit edilen ve tabiri caizse dilin ve tarihin/rivayetlerin imkânlarıyla fotoğrafı çekilen anlamın faklı şartlara uygulanması olduğu için, kesinlik arz etmediği gibi tek anlam ve aynı anlama bağlı kalınması söz konusu değildir.⁵ Bu durum Mâtürîdî'nin ve Cürçânî'nin yaptığı tanımlardan rahatlıkla anlaşılabilir. Mâtürîdî tefsir ve te'vili şöyle tanımlamaktadır: "Tefsir, Kur'an lafzından kesin olarak ne anlam kastedildiğinden emin olmak ve bu lafızla kastedilen anlamı Allah'ın murad ettiğine şahit olmaktır. Eğer böyle olduğuna dair kesin bir delil var ise, doğru bir tefsir, aksi halde, yasaklanan indî görüşle yapılan bir tefsir olur. Te'vil ise, muhtemel anlamlardan birini, kesin ve emin olmaksızın ve Allah'ı şahit göstermeksizin tercih etmektir."⁶ Cürçânî de tefsiri,

⁴ Abdulhamit Birışık, "Tefsir", *TDİA*, İstanbul, 2011, XXXX/281.

⁵ Ömer Faruk Yavuz, *Varlık ve Yorum Açısından Kur'an Tasavvuru*, Karadeniz Basın Yayın, Rize, 2007, s.170; Bkz., *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü Dari't-Turas, Mısır t.siz. II/490-493.; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, Daru İhyâi't-turâsi'l-arabî, Beyrut, ts., I/13-22.

⁶ Suyûtî, *İtkân*, II, 489-490; Ayrıca bk. Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vilât 'ül-Kur'an'dan Tercümeler*, çev. Bekir Topaloğlu, Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s.3-4.

“ Ayetin anlamını, ayetteki (konu edilen) durum ve olayı, nüzûl sebebini açık bir ifadeyle izah etmektir.”⁷ Şeklinde tanımlarken; te’vili ise, “anlamı, Kur’an ve sünnete muvafık olmak kaydıyla, zahir anlamdan başka muhtemel bir anlama hamletmektir.”⁸ Şeklinde tanımlamıştır.

Aynı şekilde bu konuda Ebu’l-Kasım b. Habîb en-Neysâbûrî, Begavî, Kevâşî ve diğer başka âlimler de şöyle demişlerdir: “Te’vil Kitap ve Sünnete ters düşmeyecek bir şekilde, ayetin öncesi ve sonrası ile uyumlu olan muhtemel mânalardan birine istinbat yoluyla sevk etmektir.”⁹ Burada dikkatlerden kaçırılmayacak husus te’vil kelimesinin istinbat/içtihat, rey boyutudur. Bu istinbat fikhî anlamda hüküm çıkarma olmadığına göre tefsir usulünde istinbat; öncelikli olarak dilbilimin imkânlarından yararlanılarak ortaya konulan anlamlar anlaşılmalıdır. Bundan dolayıdır ki, te’vili kabul edilen te’vil ve reddedilen te’vil olmak üzere iki kısma ayırmışlardır.¹⁰ Bunun bir nedeni de müfessir açısından, te’vilde öznellik hâkim iken, tefsirde bu sınırlıdır. Bu anlamda te’vil özneliği tefsir ise kısmen de olsa nesneliği ifade eder.¹¹

Bu açıklamalardan anlaşılın o ki, tefsir, nüzul döneminin tarihsel ve her tür olgusal durumlarını dikkate alarak Kur’an’ı ait olduğu dil çerçevesinde anlama faaliyetidir. Te’vil ise, yorum olarak ifade ettiğimiz ve tefsir üzerine bina edilen, Kur’an’ın nüzul döneminden sonra gelen takipçilerinin içinde buldukları tarihsel ve olgusal durumları dikkate alarak yeniden ikinci dereceden bir anlamadır. Bu, tefsir üzerine yapılan ikinci dereceden bir faaliyet olarak görülmelidir.¹² Kur’an’ı ikinci dereceden bu anlama faaliyeti, kendisinde tarihsel bilgiyi yorumlama veya güncel bilgilerle Kur’an arasında ilişki kurabilme yeteneği olan, Kur’an ilimlerinin tamamına vakıf kişilerin girişebileceği bir eylemdir.

II. Tarih ve Tefsir Tarihi

Türkçede kullandığımız tarih kelimesi, dünya dillerinde değişik kelimelerle ifade edilmiştir. M.Ö. VI-V. yüzyıllarda Antik Grek’te kullanılan Yunanca “Istoria” kavramı, site devleti ile ilgili bilinmesi gereken her şeyi içine alır. Ülkeleri, adet ve göreneklerini, çağdaş ya da geçmişteki siyasi kurumlarını bilmek anlamına gelir. "Historia" sözcüğünü Romalılar, harflerini değiştirmeden sanatsal bir tabir olarak aldılar. Bu sözcük daha sonra Fransızca’ dan İngilizce’ ye geçmiştir. İngilizce’de "history", sonunda bildiğimiz anlamı kökleşmiş biçimde taşımaya başladı. XIX. yüzyılda

⁷ Cürcânî, Ali b. Muhammed. *Kitabu't-ta'rifât*, Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1988, s. 63.

⁸ Cürcânî, *Ta'rifât*, s.50.

⁹ Zerkeşi, *el-Burhan*, II/166.

¹⁰ Zerkeşi, *el-Burhan*, II/190.

¹¹ Mevlüt Erten, *İslam Tefsir Geleneğinde Öznellik*, Araştırma Yay., Ankara, 2011, s. 70.

¹² Yavuz, *Varlık ve Yorum Açısından Kur'an Tasavvuru*, s. 162-171; Necati Kara, *Kur'an-Sünnet Bütünlüğü*, İhtar Yayıncılık, Erzurum 1995, s.104-106.

ise genelleşti ve felsefe gibi kuşatıcı bir bilim haline geldi.¹³ Sâmi dillerinden Akkadca'da, Sâbiî dilinde, Habeşçe'de ve İbrânîce'de “kamer, şehir (ay), zaman” veya “ayı görmek” anlamlarındaki yareah/yerah kelimesinden Arapça'ya erreha/verraha şeklinde geçen fiilden türeyen târîh (te'rîh) “aya göre vakit tayin etmek, bir olayın meydana geldiği günü ve yılı, bunların rakamla yazılışını, bir şeyin oluş zamanını ve olaylar dizisini tesbit etmek” gibi çok geniş mânalara gelmektedir.¹⁴ Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde yer almayan tarih kelimesi, Yemen'de Kahtânî Arapları'nca İslâm öncesi dönemde kullanılan bazı tabletlerde tesbit edilmiş, Kuzey Arapçası'na Hz. Peygamber döneminden sonra buradan girmiş, Farsça ve Türkçe'ye Arapça'dan geçmiştir. Bugün Arapça'da te'rîh “tarih yazıcılığı” anlamında kullanılmaktadır.¹⁵

Tarih ilmi çok değişik tarzlarda tanımlanmıştır. Geniş anlamda 'tarih', geçmişte meydana gelen olayların ve yapılan işlerin tümünü ifade eder. Bu yönden tarih ilmi, insanlığın mazisi, düşünce ve yaşayışının genel panoramasıdır. Bir başka tanıma göre ise tarih, insan topluluklarının veya milletlerin geçmişte maddi ve manevi yönden gösterdikleri gelişmelerini, birbirleriyle olan karşılıklı ilişkilerini, uygarlıkların, dâhili ve harici meselelerini kapsayan bir bilimdir. İnsanlığın yaratılıştan bu güne dek geçirdiği aşamaları, madde ve mana planındaki gelişim ve olgunlaşmasını, bugünkü duruma nasıl geldiğini inceleyip bildiren bir bilim olan tarih, yaşanan zamanı daha iyi değerlendirmek ve geleceğe daha iyi hazırlanmak için bilinçli yaşantı sürmek ve mutlu yarınlara erişmek için öğrenilmesi kaçınılmaz bir ilimdir. Geçmişin bilinçli bilgisi ışığında bugünün yaşanması ve yarının hazırlanması ilmi demek olan tarihin, uygarlık tarihi, düşünce tarihi, bilim tarihi, dinler ve mezhepler tarihi yönlerinden insanlığa kazandırdığı büyük yararlar vardır.¹⁶

İslâm'ın tarihinin yazılışı, Kur'an'ın nazil olması ve hadislerin tedvininin yanı sıra, çeşitli İslâm ilimlerinin yazılışı ile birlikte başlar. Müslümanlar, tarih ilminin ilk kurucuları olmamakla birlikte, fikri yönden tarihçiliğin önderlerindendirler; İslâm Tarihi, Medeniyet Tarihi, Mezhepler Tarihi, Tefsir Tarihi, Düşünce Tarihi ve Sanat Tarihi gibi tarih bilimleri yoluyla tarihçiliğin gelişmesinde ve olgunlaşmasında önemli rol oynadılar.¹⁷

Tarih ilmi ve tefsir tarihi yazıcılığı arasında rivayet, olayları ve şahısları haber verme açısından benzerlik olmakla birlikte, tabakat türü tefsir tarihi yazıcılığı daha çok ilgili olduğu ilim dalına ait şahısları ve eserlerini ait olduğu zaman dilimindeki kadrodan ayırmadan bir araya getirmeye yönelmiştir. Bu anlamda tarihle örtüşmektedir.

¹³ Şahin Filiz, *Tarih Felsefesi Açısından İslâm Felsefesi Tarihi ve Müntehab Sivanu'l-Hikme*, Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Konya 2006/2, s. 44.

¹⁴ Mustafa Fayda, “Tarih”, *DİA*, İstanbul., 2011, XXXX/30.

¹⁵ Fayda, “Tarih”, *DİA*, XXXX/30; Bkz., Sabri Hizmetli, “Siyer ve İslâm Tarihçiliği Üzerine”, *Diyanet Dergisi*, Ekim-Kasım-Aralık, Ankara, 1989, s. 312.

¹⁶ Hizmetli, “Siyer ve İslâm Tarihçiliği Üzerine”, s. 312.

¹⁷ Hizmetli, “Siyer ve İslâm Tarihçiliği Üzerine”, s. 317.

Peki, tefsir tarihi de dâhil, okuduğumuz tarih olgusal mıdır? Elbette olgusal yönü var. Ancak neticede tarih, yorum demektir. Tarihçi incelediği dönemin insanının hayal dünyasına girebilen ve o düşünceyi kendi zihninde yeniden oluşturabilen insandır. Bir tarih eserini ele alınca, ilk ilgileneceğimiz içindeki olgular değil, onu yazan tarihçi olmalıdır.¹⁸ Tarih, kişilerin kafasının içine girip onların durumlarına, onların gözlerinden bakıp, onların soruna eğilme biçimlerinin doğru olup olmadığını düşünüp çıkarmaktır.¹⁹ Tarih insanın aklını kullanarak, çevresini anlamak için giriştiği uzun mücadeledir.

Tefsir tarihi, başlangıçtan günümüze kadar tefsir faaliyetlerini, yazılan eserleri ve müfessirleri inceleyen çalışma alanıdır. Bu sayede tefsirin tarihî seyri belirlenmiş olmaktadır. Gelişen tefsir metodlarının neler olduğu, kimin neyi nasıl gerçekleştirdiğini bu yolla öğrenme imkânına kavuşuyoruz. Bu bakımdan çok kıymetli bilgileri ihtiva eden bir alandan bahsediyoruz. Tefsir tarihi ile tefsirin yüzyılları alan hikâyesi yazılmış olmaktadır. Tefsirin ortaya çıkış ve kuruluş devrini bize tefsir tarihi vermektedir. Tefsir yazımı, müfessirlerin Kur'an tefsirine ilişkin özel çalışmaları, ulûmu'l-Kur'an, tefsir usulü ve tefsir tarihine ilişkin yazılmış eserler de bu kapsamda yer almaktadır. Tefsir tarihi ile tefsirin tarihsel serencamını bu sayede daha kolay takip edilmektedir. Her devirde tefsir ulemasının tefsire yaptığı katkılar tarihi verilerle bize sunulmaktadır.

Tefsir tarihiyle ilgili eserlerin daha iyi anlaşılması için yazım tarzlarını tanımakta fayda var. Tefsir tarihi yazımı açısından bakıldığında günümüze kadar ulaşan ve matbu olarak elimizde bulunan tefsir tarihlerini genel manada iki ana gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki biyografi türü olan *tabakat tarzı* tefsir tarihi yazıcılığıdır.²⁰ Bu ilkyazım tarzı iki gruba ayrılmaktadır. Birincisi, müfessirleri alfabetik sıraya göre tasnif eden tabakalar, ikincisi her hicri asrı bir tabakaya ayırmak suretiyle ilgili yüzyılda yaşamış olan müfessirleri vefat tarihlerine göre o tabakada tertip ve tasnif eden tabakalar. Müellif böylece yaşadığı döneme kadar müfessirleri yüzyıllık tabakalar halinde tasnif ederek incelemiştir. İkinci yazım tarzı ise, modern dönemde oluşmuş olan *konulu tefsir tarihi*, *tefsir ekolleri tarihi* veya *Tefsir düşünce okulları yazıcılığı*dir. Tabakat tarzı tefsir tarihleri genelde tabakatu'l-müfessirin adıyla anılırken *konulu tefsir tarihi* veya *tefsir ekolleri tarihi* yazıcılığı farklı başlıklar ve adlandırmalarla devam etmiştir.²¹

Bazı araştırmacılar ise, üçüncü bir yazım tarzı olarak *ansiklopedi tarzı tefsir tarihi* yazıcılığından bahsetmişlerdir. Yalnızca müfessirleri ve tefsir eserlerini konu edinen bu tarz eserler

¹⁸ Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir?*, Çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.61;74.

¹⁹ M. Hanifi Macit, Alper İplikçi, *Tarih Felsefesi*, Pegem Yayınevi, Ankara 2017, s.115.

²⁰ Bu klasik literatürümüzde hemen her bilim dalının kendi alanıyla ilgili olarak oluşturduğu *tabakat* adıyla anılan tarih yazım tarzıdır.

²¹ Mesut Okumuş, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu*, 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, İstanbul 2010, s. 430.

diğer ansiklopedilerde olduğu gibi alfabetik sırayı dikkate alan bir tür ansiklopedik tefsir tarihi eseri sayılabilir.²²

Günümüze kadar ulaşan ve matbu olarak elimizde bulunan²³ en eski tefsir tarihi eserlerden birisi Celaleddin es-Suyûtî'nin (ö.911/1505) yazdığı "*Tabakatu'l-müfessirin'* adlı eseridir. Bu, tefsir tarihi diye nitelendirebileceğimiz en eski eserdir. Şu anki verilere göre tefsir tarihi yazıcılığı Suyuti ile başlatılmaktadır. Eser yöntem olarak alfabetik sırayı dikkate almaktadır. Tefsir tarihi konusunda Suyûtî'den sonra eser yazarlar arasında onun talebesi Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî (ö.945/1538) gelmektedir. ed-Dâvûdî de hocası gibi eserine "*Tabakatu'l-müfessirin'*" adını vermiş ve tefsir tarihinde hocasının yöntemine bağlı kalmış, müfessirleri alfabetik sırayı gözeterek zikretmiştir.²⁴

Osmanlı devri âlimlerinden Taşköprizâde'nin (968 /1561) *Mevzuatü'l-Ulûm* adlı eserinde şer'î ilimleri konu edindiği " Mine'l-ulûmî's-şer'iyye" alt başlığında "İlmü tefsîri'l-Kur'ân" başlığı altında verdiği bilgiler tabakat türü tefsir tarihi yazıcılığına örnek teşkil etmektedir.²⁵ Eser, tefsir tarihi ve yaptığı tasnif açısından dikkate değer olmakla beraber müstakil bir *tabakatu'l-müfessirin* eseri değildir.²⁶

Tabakat tarzı tefsir tarihi yazımını esas alan bir başka eser de Osmanlı devri âlimlerinden vefat tarihini tam olarak bilmediğimiz ancak eserinden hareketle ed-Dâvûdî'den sonra on yedinci yüzyılda yaşadığı sonucuna ulaştığımız Osmanlı ulemasından Ahmed b. Muhammed Edirnevi tarafından yazılmıştır. Edirnevi de geleneğe bağlı kalarak eserine "*Tabakatu'l-müfessirin'*" adını vermiştir. Edirnevi tabakat tarzı tefsir tarihi yazımını benimsemiş olsa da, tertip olarak kendinden önceki müelliflerden farklı bir düzenleme yapmış, eserinde es-Suyûtî ve ed-Dâvûdî'nin yaptığı gibi müfessirleri alfabetik sıraya göre değil, her hicri asrı bir tabakaya ayırmak suretiyle tertip etmiştir. Böylece yaşadığı döneme kadar müfessirleri yüzyıllık tabakalar halinde tasnif ederek incelemiş ve sonuçta yaşadığı hicri on birinci yüzyılın sonuna kadar gelmiştir. Edirnevi eserinde toplam olarak 638 kadar müfessire ve tefsir eserine yer vermiştir. Müellif eserin sonunda kitabı 1095/1684 yılında

²² Okumuş, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "*Tefsir Tarihi*" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri ", s. 432.

²³ Edirnevi'nin *Tabakatu'l-müfessirin'*in kaynakları arasında zikredilen ve Kadı Beyzavi'ye ait olan "*Muhtasarı tabakati'l-müfessirin'*" adlı esere henüz ulaşılabilmemiş değildir. Bkz. Ahmed b. Muhammed el- Edirnevi, *Tabakatu'l-müfessirin'*, Tahkik, Süleyman b. Salih, Mektebetü'l- Ulûm ve'l- Hikem, Medine, 1998, s. 5

²⁴ Davudî'nin bu eserinin geniş değerlendirmesi için bkz., Bilal Deliser, "Tarih Felsefesi ve Metodolojisi, Biyografik Tarih Yazımı Çerçevesinde, Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Şemsüddin Muhammed B. Ali Ed-Dâvûdî ve "*Tabakâtü'l-Müfessirin'*" Adlı Eseri", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/4, c. 4, sayı: 8.

²⁵ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde ve Misbahu's-Siyade fi Mevzuati'l-Ulûm*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, II/54-112.

²⁶ Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-Saâde'si* Bağlamında Osmanlı İlimler Tasnifi Geleneğinde Tefsir Tarihi Algısı" *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012/1, c. 11, sayı: 21, s.135-161.

Edirne'de tamamladığını belirtmektedir. Bu onun miladi on yedinci yüzyıl âlimlerinden olduğunu ve eserini ed-Dâvûdî'den sonra yazdığını göstermektedir.²⁷

Tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığına bir örnek de, Giritli Sırrı Paşa'nın (ö.1313/1895) Osmanlı Türkçesi ile yazdığı "*Tabakat ve adab-ı müfessirin*" isimli eseridir. Osmanlıca olarak yazılan bu eser tabakat ve âdâbu'l müfessirin konusunu birlikte ele alan küçük bir risale şeklindedir. 1313/1894 yılında basılan ve ilk Türkçe tefsir tarihi eseri olan bu çalışma toplam 30 sayfadan müteşekkildir.²⁸

Tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığının bir diğer örneği, Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi (ö.1344/1929)'nin müfessirleri alfabetik sıraya göre değil de içerisinde buldukları yüzyıllara göre tertip ve tasnif ettiği "*Tefsir Tarihi*" adlı eseridir. Müellifin tefsir usulü, tarihi ve müfessirlerin hayatlarıyla ilgili ders notlarını da içeren bu eser, "Tefsirler ve Müessirler" başlığı altında önce *Mahfil Mecmuası*'nda yayımlanmış daha sonra 1927 yılında ayrı bir kitap olarak neşredilmiştir. Bu eser Mustafa Özel tarafından sadeleştirilerek "*Tefsir Usulü ve Tarihi*" adıyla neşredilmiştir.²⁹

Tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığının en seçkin örneğinden biri de Latin harfleriyle yazılmış olan Türkiye Cumhuriyetinin beşinci Diyanet İşleri Başkanı olan Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971)'in *Büyük Tefsir Tarihi* adlı eseridir. İki kısımdan oluşan eserin birinci kısmı (I, 9-176) usûl-i tefsire, ikinci kısmı ise tefsir tarihine ayrılmıştır. Bu kısımda önce "mümtaz tabaka" diye adlandırdığı ashâbı ele alan müellif, daha sonra vefat tarihlerine göre on dört tabakaya ayırdığı müfessirler hakkında bilgi vermektedir. II. cildin sonunda 663 tefsir kitabıyla bunların müelliflerini ihtiva eden alfabetik bir liste vardır. Bunu kırk altı tefsire ait ek bir liste takip etmekte, daha sonra da Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili çeşitli ilimlere dair 489 kitabı ve bunların müelliflerini kapsayan bir liste yer almaktadır. Adı geçen eserin çeşitli baskıları yapılmıştır.³⁰ Alanında ilham verici bir eserdir.

Müfessirler ve tefsirleri ansiklopedisi diye adlandırabileceğimiz *ansiklopedi tarzı tefsir tarihi* yazıcılığına örnek olarak Adil Nüveyhiz'in "*Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzır*" adlı eseri örnek olarak gösterilmektedir. Nüveyhiz'in 2000 müfessirin hayatı ve eserlerini alfabetik sıraya göre işlediği bu eser, 1983 yılında Beyrut'ta basılmış daha sonra yeni baskıları da yapılmıştır.³¹

Tefsir tarihi yazıcılığı olarak tanımlanabilecek tabakâtü'l müfessirin geleneğinin bilinen tarihi Suyûtî'ye kadar geriye götürülebilmektedir.³² Şu anki bilgilere göre Suyûtî tabakât

²⁷ Okumuş "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "*Tefsir Tarihi*" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", s. 430-431.

²⁸ Okumuş, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "*Tefsir Tarihi*" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", s. 431, Bkz., Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü'l-Müfessirin*, Bilmen Yay., İstanbul 1973, I, 180.

²⁹ Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, sad. Mustafa Özel, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2002.

³⁰ Rahmi Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", *DİA*, İst., 1992, VI/163.

³¹ Konuyla ilgili geniş literatür için bkz. Abdulhamit Birişik, "Müfessir", *DİA*, İst. 2006, XXXI/499.

³² Mehmet Suat Mertoğlu, "Suyûtî" (Kur'an İlimleri Kısmı), *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII/ 199.

alanında müstakil eser ortaya koyan ilk kişi olduğu gibi ulûmu'l-Kur'an tarzı eserlerde tabakât konusuna bir Kur'an ilmi olarak yer veren ilk kişidir.³³ Aslında Suyûtî *el-İtkan* adlı eserinin sekseninci bölümüne “*fi-tabakati'l- müfessirin*” adını verirken böyle bir çalışma yapacağını da ipucunu vermiş olabilir. Suyûtî tabakatının girişinde hadisçilerin, fakihlerin ve nahivcilerin müstakil tabakat eserleri mevcutken müfessirlere ait bu tür bir eserin kendisinden önce yazılmadığını ifade etmiştir.³⁴ Ne var ki Suyûtî ve öğrencisi Dâvûdî'nin eserleri alfabetik biyografi yazıcılığı türünden tabakat eserleridir. İslam ilim-kültür tarihimiz açısından zengin veriler sunarken, tarih tasavvuru oluşturmamıza doğrudan katkısı olduğunu söyleyemeyiz. Bu konuda bizlere yüksek tarih tasavvuru kazandıran eserler yukarıdaki özetten de anlaşılacağı üzere, tabakat kavramının tanım ve içeriğine uygun tarzda sınıf, derece ve dönem ayırımı yaparak oluşturulan Tabakatü'l- müfessirinlerdir. Bunlar Edirnevi ile başlamış, Ömer Nasuhi Bilmen ve diğer yazarlarla günümüze kadar devam ettirilmiştir.

III. Konulu Tefsir Tarihi

Bir anlamda tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığına alternatif olarak ortaya çıkan ve *konulu tefsir tarihi* veya *tefsir ekolleri tarihi* yazıcılığı diye adlandırılan diğer tefsir tarihi yazıcılığı, batı dünyasında denenmiş ve sonra İslam dünyasına intikal etmiş bir tefsir tarihi yazıcılığı tarzıdır. Konulu tefsir tarihi yazıcılığına Batı dünyasından ilk örnek Macar asıllı bir Yahudi olan müsteşrik Ignaz Goldziher (ö.1921) dir. Goldziher, *Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung* adlı eserinde tefsir tarihini konularına göre tasnif etmiş ve eserini Tefsirde İlk Merhale, Rivayet Tefsiri, Dirayet Tefsiri, Tasavvufi-İşarî Tefsir, Mezhebi Tefsir ve Çağdaş Tefsirler olmak üzere altı bölüm halinde düzenlemiştir. Görüldüğü üzere bu tasnif gelenekteki yöntemlerden farklı modern bir tasniftir.³⁵ Bu tür tefsir tarihi yazımı yöntemi, İslam dünyasında Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö.1977)'nin “*et-Tefsir ve'l-mümessirûn*” adlı eseri ile bazı farklılıklarla birlikte ülkemizden İsmail Cerrahoğlu, Bekir Karlığa ve Muhsin Demirci ve Davut Aydüz ve Ali Eroğlu'nun yazdıkları ve adları "Tefsir Tarihi" olan eserlerle devam ettirilmiştir.³⁶

Genel olarak tefsir tarihini ele alan ve ekol sistematığına göre telif edilmiş olan bu eserlerin yanı sıra, Kur'an'a yönelişlerle ilgili olan ve sadece tefsir ekollerini içeren eserlerden de söz edilebilir. Bunlardan bazıları şunlardır:

³³ Harun Bekiroğlu, *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhan ve el-İtkan*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013, s. 252.

³⁴ Suyuti, *Tabakâtü'l-müfessirin*, tahkik, Ali Muhammed Ömer, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1976, s. 21.

³⁵ Söz konusu konulu tefsir tarihi yazıcılığına yönelik bazı eleştiriler ve öneriler için bkz. İsmail Çalışkan, “Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliği Eleştiriler-Gerekçeler-Teklifler”, *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri] Yüzüncü Yıl Üniversitesi Nihat Bayşu Konferans Salonu*, Van, 11-12 Haziran 2005, s. 103-113; Düccane Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası”, *İslamiyat*, cilt II, sayı 4, Ekim-Aralık 1999, s. 51-73.

³⁶ Bu eserlerin geniş tanıtım ve tahlili için bkz. Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2012, s. 61-65.

Ülkemizde ilk örneğini oluşturan, Celal Kırca'nın *Kur'an'a Yönelişler* adlı kitabı, tefsir yönelişlerini inceleyen ve Arapça yazılmış olan, Naile Sellînî Râdavî, *et-Tefsir ve Mezâhibuhû* adlı eseri, Fadl Hasan Abbas'ın da, *et-Tefsîr Esâsiyyetuhü ve İtticâhâtuhu* adlı eseri, Abdülkadir Muhammed Salih *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fi Asri'l-Hadîs* adlı eseri, yine çağdaş yönelişlerle ilgili en kapsamlı kitaplardan birisi olan Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî'nin üç cilt (iki mücелlet) olarak yayımlanan *İtticâhâtü't-Tefsîr'i*, Jansen'in Türkçeye *Kur'an'a Yaklaşımlar* şeklinde tercüme edilen kitabı,³⁷ Kenan Çamurcu tarafından Türkçeye “ Tefsir Ekolleri” olarak çevrilen Üstad Ali Ekber Babaî'nin eseri.³⁸

Konulu tefsir tarihi yazımı tarih perspektifi sunma ve tarihi verilerle okuru buluşturmadan daha çok peşin yönlendirmeler içermektedir. Bu tür tefsir tarihinin eleştiriye en açık yönü şudur: Okuyucuyu, tarihte olup bitenleri, yazılan eserleri görmeden, okuma ve yorumlamaya imkân bulmadan belli kalıplarla tarihi verileri mahkûm etmeye yönlendirmesidir. Kelamî, fikhî, mezhebî, ictimâî, modernist, tarihselci gibi tanımlamalar bir tefsir tarihi tasavvuru oluşturmamıza yardım etmemektedir. Tıpkı konulu tefsirde olduğu gibi, tefsir tarihinde olmaması gereken bazı çağdaş konuların ve tahayyüllerinin meşrulaştırılmasında bir aracı olarak kullanılmaktadır. Bu da; gelenekten edineceğimiz sahih bir tefsir tarihi tasavvuruna belki engel olmaktadır. Hangi tür tarih tazımı olursa olsun bütünü görmemize yardımcı olmalıdır. Çabasını bu yönde sarf etmelidir.

Tarihi gerçekleri nasıl yorumladığımız ve hangi sıralama ile bilim tarihine koyduğumuz, bilimi nasıl gördüğümüzü ortaya koyacaktır. Yani, sahip olunan inançlar ya da ideolojiler bilime yönelik pozitif veya negatif olumlamalara neden olmakta ve bu nedenle bilim tarihini farklı yorumlanmaktadır. Kısacası, tarihçilerin buldukları noktaya göre gördüklerinin de değişeceği iddiası bilim tarihi yazımının betimleyici olmaktan uzak olduğunu göstermektedir.³⁹

Postmodern tarih yazıcılığında, aydınlanmanın felsefesine ve tarih anlayışına uygun olarak tarihin geleneksel kaynaklarında pek yer bulamayan toplumun ayrıcalıklı tabakaları, mezhepler, ekoller, anlayışlar ve hatta kadınlar ve azınlıklar gibi konuların öne çıktığına şahit olunmaktadır. Bu tarih yazımı yaklaşımının son yüzyılda yazılan tefsir tarihi yazımını etkilediği bir gerçektir. Bu yaklaşım çağdaş tefsir tarihi yazımını için bir atılım değil bütünü görmemize engel olan ve önyargılar oluşturan bir yazım çeşidi olduğunu belirtmeliyiz. Bu yaklaşım tarzı kendi aramızda birbirimizle anlaşmayı güçleştirdiği gibi, ayrılıkları öne çıkararak çağdaş dünyanın istediği sonuçları üretmeye zemin hazırlamaktadır. Yani, konulu tefsir tarihi yazımı aydınlanmanın felsefesine ve tarih anlayışına uygun iken, bizde ister biyografik, isterse tabakat türü yazımı olsun daha bütüncül daha

³⁷ Bu eserlerin içerikleriyle ilgili geniş bilgi için bkz., Karagöz, *age.*, s. 66-68.

³⁸ Eser, El- Mustafa Yayınları arasında iki cilt olarak İstanbul 2014'te yayınlanmıştır.

³⁹ Ahmet Eyim, “Bilim Tarihi Yazımı Ve Nesnelik Tartışmaları Üzerine”, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, (28-30 Nisan 2006), Şanlıurfa 2006, s. 265

kuşatıcı ve birleştiricidir. Bu bütünlüğü yakalayan Davudi'nin ve Ömer Nasuhi'nin tefsir tarihlerinden yararlanmanın ve onları geliştirmenin imkânlarını aramalıyız. Bizler ancak gelişen ve geliştirilen tefsir metotlarının neler olduğu, bunların nasıl uygulamaya konulduğunu bu eserlerle öğrenme imkânına kavuşuyoruz. İbn Haldun, tarihin din ve dünyayı birleştirici özelliğine işaret etmektedir. Ona göre din ve dünya işlerini bütünlemek isteyen kimse, tarihe başvurarak onu kendisine örnek edinir ve bu ilimden yararlanır.⁴⁰ Oysa konulu ve ekol yaklaşımli tarih yazımı bu birleştirici özelliğe sahip değildir.

Gerçekte, tarihçilikte en önemli husus, tarafsız araştırma ve bilimsel incelemedir; tarihçinin tarih olaylarını tüm gerçekliği ile yansıtmaması, tıpkı bir fotoğraf makinası gibi görüntülemesidir. Hangi inanç ve düşüncede olursa olsun, olayları, oluş tarzlarını ve kahramanlarını tam bir bilimsel tarafsızlık anlayışı ile tespit etmesidir. Ne var ki, bu temel ilkeye bağlı kalarak tarih yazanlar oldukça azdır. Tarihle uğraşanların çoğunluğu tarih yazıcılığında ya inanç ve ideolojilerinin ya da sömürgeci ve emperyalist düşüncelerinin etkisinde kalmışlardır. Bazıları da kişisel duygu ve düşüncelerini, politik ve ekonomik eğilimlerini tarihe sokmuşlardır.⁴¹ Konulu ve ekol yaklaşımli tarih yazımı bu türden kaygıları gidermede son derece dikkatli olmalıdır.

Geleneksel tabakat türü tefsir tarihi ile tefsirin yüzyılları alan hikâyesinin izi sürülebilmektedir. Konulu tefsir tarihi yazımı ve yaklaşımı ise bize, iz sürmeyi değil muttasıl olmamızı, hemen ve şimdi burada olana tabi olmamızı teklif etmektedir. Bu durum, İslam ilim-kültür ve medeniyet tarihinin izini takip etmemize engel olabilmektedir. Tabakaların kesintisiz bir tarih sunmaları ve daha kapsayıcı olmaları, her yüz yılı bir tabaka olarak ele almaları nedeniyle bu eserlerden tarih tasavvuru geliştirmemiz daha kolaydır. Aynı zamanda tarihi, gelecek kuşaklara nakletmede de daha sağlam bir yöntemdir. Bununla birlikte, konulu/ekol tarzı tefsir tarihi kitaplarının didaktik açıdan daha faydalı olduğunu söyleyenler de vardır.⁴²

Şimdi konulu tefsir tarihi yazımı yaklaşımıyla bağlantılı ve aynı şekilde çağdaş bir yaklaşım olan konulu tefsir üzerinde durabiliriz.

IV. Konulu Tefsir:

Hız. Peygamber'in, bazı Kur'an ifadelerine ilişkin yaptığı açıklamalar tefsir literatüründe ilk tefsir örneklerini oluşturmaktadır. Bunu sahabe ve tâbiûnun nakle ve kendi görüşlerine dayanan tefsir örnekleri takip etmiştir. Tefsir kaynaklarında çeşitliliğin başladığı bu dönem tefsir faaliyetinin temel çerçevesini ve yöntemini de belirlemiştir. Bu yöntem, sure ve ayetleri Mushaf tertibine riayet ederek

⁴⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, Çeviren, Zeki Kadiri Ugan, M.E.B Yay., İst., 1989, I/18.

⁴¹ Hizmetli, "Siyer ve İslam Tarihçiliği Üzerine", s. 312.

⁴² Mesut Okumuş, *Tefsir Tarihi Sempozyumu*, "Tefsir Tarihi Eserlerinin Didaktik Açısından Değerlendirilmesi", Araştırma Yayınları Ankara, 2015, s. 289.

tefsir etmekte, hatta yer yer ayet ve hatta sureler arasında münasebet vurgusu ile yorum yapmaktadır.⁴³ Bu yöntemin arkasında, Kur'an'ı Kerim'in sadece bir söylem/hitap değil, aynı zamanda bir kitap olduğu düşüncesi yatmaktadır.

Klasik dönemde ve sonrası yazılan tefsir eserleri genel olarak bu yöntemsel çerçeveye dayanır. Modern dönemde (19. yüzyıl ve sonrası) ise tefsir kitabiyatına yönelik eleştirel bir yaklaşım öne çıkmış ve yeni yöntem arayışları tefsir tartışmalarının merkezine yerleşmiştir. Büyük ölçüde Kur'an'ı çağın taleplerine uyarlama bağlamında ortaya çıkan çağdaş tefsir⁴⁴ çalışmaları tarihsel-eleştirel, akılcı, ideolojik, ilmî ve edebî gibi nitelermelerle sınıflandırılmıştır. Bunlardan biri de konulu tefsir çalışmalarıdır.⁴⁵ Tamamen çağdaş bir yöneliş olduğu işin başında belirtilmelidir.

Klasik tefsirin mahiyeti, yöntemsel özellikleri, oluşum süreci ve yeni yaklaşımların tefsir tarihi içindeki yeri gibi konular, çağdaş, dönem tefsir araştırmalarında daima önemsenmiştir. Klasik tefsirin Kur'an'ın doğru anlaşılması konusunda yetersiz olduğu düşüncesi modern dönemde Kur'an'ın ve tefsirin farklı bir işlev kazanmasına sebep olmuştur. Bu süreçte tefsir alanı, ağırlıklı olarak Kur'an'ın hidayet yönünü ve pratik hayattaki yerini vurgulaması gereken bir faaliyet olarak algılanmıştır.⁴⁶

Arapçada 'konulu tefsir'in karşılığı olan 'et-Tefsîru'l-mevdu'î' ifadesinin ilk defa kim tarafından kullanılmış olduğunu tespit etmek zor olsa da ifade kısa sürede Batı'da 'thematic interpretation/commentary' ve Türkçede 'konulu tefsir' olarak yaygınlaşmıştır ve yazarına göre farklı adlarla anılmaktadır Konulu tefsir için kullanılan isimlerden bazıları şunlardır: Parçacı Tefsir, Mevziî Tefsir, Tezciî Tefsir, Atomik Tefsir, Sentetik Tefsir, Müselsel/Seri Tefsir, bütünsel/tevhidi tefsir vb. Görüldüğü gibi bu tefsir çeşidinin isminde bile henüz birlik sağlanabilmiş değildir.

Konulu tefsir, üzerinde görüş birliği olmamakla birlikte, Kur'an'ın farklı yerlerinde bulunan ayetlerin nüzul sırasına göre bir araya getirilerek açıklanması faaliyeti olarak tanımlanmaktadır. İlgili kaynaklardaki tanımlara göre konulu tefsir, sebep-i nüzulleri dikkate almakta, hadisleri ve sahabe sözlerini kullanmakla ve ayetlerin içeriğini pratik hayata yansıtma yollarını araştırmaktadır.⁴⁷

⁴³ Bilal Gökkır, Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar, "Konulu Tefsir: Hedef, İmkan ve Sınırları", *İlim Yayma Vakfı*, İstanbul, 2010, s. 455; Gelenekte tenasüp ilminin yeri ve konumu için bkz., Bilal Deliser, Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü, Rağbet yay., İstanbul, 2014, s. 154-160; Faruk Tuncer, "Tenasüb(tematik) Merkezli Tefsirlere Genel Bir Bakış", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, Editörler: Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak, Otto Yayınları, Ankara, 2015, I/246-272.

⁴⁴ Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'an ve Tefsire Ne Oldu?* s.100.

⁴⁵ Esra Gözeler, "Konulu Tefsir", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, Editörler: Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak, Otto Yayınları, Ankara, 2015, I/231.

⁴⁶ Gözeler, "Konulu Tefsir", I/232.

⁴⁷ Bkz., Muhsin Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 130-136; Gözeler, "Konulu Tefsir", I/233.

Konulu tefsirin ne olduğuna dair pek çok farklı tanım yapılmıştır.⁴⁸ Mustafa Müslim bunlardan bazılarını şu şekilde aktarmaktadır:

- Fikri, içtimai veya evrensel konulardan herhangi birine Kur'an perspektifinden bakarak Kur' anî bir söylem geliştirmektir.

-Lafzi veya hükmî olarak bir konu ile ilgili olmakla beraber Kur'an'da muhtelif surelerde dağılmış şekilde duran ayetleri bir araya toplayarak onları Kur'an'ın temel maksatlarına göre yorumlamaktır.

-Herhangi bir konuyu Kur'an'daki bir sure veya farklı surelerdeki ayetler yardımıyla açıklamaktır.

Mustafa Müslim kendi tercihini ise şöyle ifade etmektedir:

“Konuları, Kur'an'ın amaçları doğrultusunda, bir veya daha çok sure çerçevesinde ele alan ilimdir.”⁴⁹

Bu tanımların yukarıda çerçevesini çizmeye çalıştığımız tefsir tanımına uymayan pek çok yönü bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi nesnellüğün ve sübjektifliğin alanının genişletilmiş olmasıdır. Bu durum tefsir etkinliğinin tanımlanmasını ve alanı daha da karmaşık hale getirmektedir.

Aynı ana konuyla ilgili ayetlerin bir araya getirilmesiyle yapılan Kur'an yorumları, Kur'an metnine tematik bir bakış geliştirmiştir. Bilindiği gibi, Kur'an'ın tertibi tematik değildir. Kur'an'daki sureler belli konular temelinde sıralanmadığı gibi; surelerin içerisindeki ayetler de konularına göre düzenlenmemiştir. Bazen bir sure veya ayet birden fazla konuyu ihtiva edebilir. Kur'an'ın bu metin yapısından hareketle, çağdaş dönemde, farklı ayetlerde işlenen konuları bütünlük içinde anlamak için ilgili ayetleri bir araya getirmenin yararlı olacağı düşünülmüştür.⁵⁰ Kur'an'ın kendi içindeki bütünlüğü anlaşılıp kavranmadan başka konu bütünlükleri kavranabilir mi? Belli bir konudaki ayetleri kim hangi Kur'an bütünlüğüne arz edebilecektir? Müfessir mi? Araştırmacı mı?

Konulu tefsirin onlarca faydasından söz edilmiştir. Konulu tefsirin yorumcuyu hatadan ve yanlı tutum takınmaktan koruduğu, Kur'an'ın mesajını insanlara ulaştırmada daha sağlıklı bir yöntem olduğu İslami tefekkürün gelişmesine katkı sağladığı, modern ilmî teoriler karşısında sağlıklı bir bakış açısı kazandırdığı, yorumcuya bütüncül bir bakış açısı sunduğu, kavramsal çalışmalara yön verdiği, Kur'an'ın yeni i'câz yönlerini açığa çıkardığı, İslami değerlerin eğitim ve öğretimi için model oluşturduğu, İslam davetçilerine yardımcı olduğu, Kur'an'a yönelen itirazlara kapsamlı cevap verebilme imkânı sağladığı gibi faydalarından bahsedilmiştir.⁵¹ Bütün bu söylenenler belki şu iki temel faydada özetlenebilir: Birincisi, bu tür bir tefsir, örneğin, müfessire Kur'an'ın iman konusunda ne söylediği hakkında kapsamlı ve dengeli bir yorum yapma imkânı sağlar ve böylece

⁴⁸ Konulu tefsir tanımları ve tasnifleri için bkz., Mustafa, Müslim, *Kur'an Çalışmalarında Yöntem* (Konulu Tefsire Metodik Bir Yaklaşım)çev. Salih Özer, Ankara, 1993, s. 26; Şahin Güven, *Çağdaş Tefsir Araştırmalarında Konulu Tefsir Metodu*, İstanbul, 2001, s. 49-51,133-137;

⁴⁹ Müslim, *Kur'an Çalışmalarında Yöntem*, s. 27.

⁵⁰ Gözeler, “Konulu Tefsir”, I/233.

⁵¹ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur'an'ın Konulu Tefsiri -Konulu Tefsire Duyulan İhtiyaç ve Konulu Tefsirde Yöntemler”- *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, S.3 (Ocak-Haziran 2009), s. 127-135.

Kur'an metninin önyargılı bir şekilde anlaşılması riskini azaltır. Ayrıca bu türden tefsirlerin tematik çerçeveleri, cuma hutbeleri ve dinî sohbetler gibi pratik amaçlar için daha uygundur. Konulu tefsirin ikinci faydası ise tefsir sürecinde müfessirin daha aktif rol almasıdır. Müfessir kendi modern bakış açısını klasik tefsire nazaran daha etkin bir şekilde yoruma taşıyabilmektedir. Çünkü bu tarz ile müfessir, metne kendi sorularını sorabilmektedir.⁵²

Konulu tefsir için üzerinde ittifak edilmiş tam bir tanım görülmemekle beraber bu tariflerden konulu tefsirin mahiyeti hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Aynı zamanda bu tanımlar konulu tefsirin birden fazla çeşidini de karşımıza çıkarmaktadır. Konulu tefsirin uygulanması hususunda dört farklı sınıflandırmadan söz edilebilir.⁵³

1. Kavram Çalışması: Kur'an'da yer alan bir kelimenin ve türevlerinin geçtiği bütün ayetler bir araya getirilerek kelimenin anlamları ve dil özellikleri ortaya çıkarılır. Kavramla ilgili hadisler varsa şerhlerin de yardımıyla kelimenin anlamlarının belirlenmesinde bir yöntem geliştirilmiş olur.

2. Konulu Çalışma: Kur'an'da yer alan bir konuyla ilgili bütün ayetler bir araya getirilir, nüzul sırasına göre düzenlenir, rivayet malzemesi bağlamında incelenerek Kur'an'ın konuya bakışı belirlenmeye çalışılır. Bilimsel çalışmalarda en çok kullanılan konulu tefsir türü konu bütünlüğüne göre yapılan incelemelerdir.

3. Sure Tefsiri: Alanı daha sınırlı olan bu türde öncelikle surenin sebep-i nüzulü, Mekki-Medenî olduğu bilgisi araştırılarak surenin temel konusu veya konuları özel ve genel maksatlarla ele alınır. Bu tür konulu tefsirde sure içinde birbiri içerisine girmiş muhtelif konular birbirinden ayırt edilmek suretiyle ele alınır.

4. Kur'an bütünlüğü çerçevesinde Kur'an-ı Kerim'in baştan sona kadar tamamını konulu tefsir yöntemiyle ele alan konulu tefsir. Henüz böyle bir tefsir yazılmış değildir.

Bu farklı tasniflerden, çağdaş dönemde konulu tefsirin tam olarak neyi kapsadığı ve yöntemsel olarak teklifinin ne olduğu konularında bir ittifak söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Konulu tefsirin tanımında görüş birliği olmamasının sebebinin kavramın farklı sınıflandırmaları içeren niteliğinden kaynaklandığı söylenebilir.⁵⁴ Türkiye'de konulu tefsire örnek olabilecek pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların ağırlıklı olarak "Kur'an'da ..." veya "Kur'an'a göre ..." şeklinde isimlendirildiği görülmektedir. Bu anlamda ülkemizdeki konulu tefsir örnekleri müstakil tefsir çalışmaları olarak değil, akademik araştırmalar bünyesinde ortaya çıkmaktadır.⁵⁵ Bu çalışmalar bir tefsir midir? Sorgulanmalıdır.

Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri örneklerinden hareket eden kimi araştırmacılar konulu tefsiri Hz. Peygamber,

⁵² Gözeler, "Konulu Tefsir", I/233.

⁵³ Bkz. Salah Abdulfettah Halidi, *et-Tefsiru 'l- Mevdüi Beyne'n-Nazariyye ve 't-Tatbik*, Darun'n-Nefais, Ürdün, 1997, s. 52.

⁵⁴ Konulu Tefsirin tanımındaki farklılıklar için bkz. Abdulkerim Seber, "Konulu Tefsir Metodunun Teorik ve Pratik Problemlerine Dair Bazı Çözüm Önerileri", *DEÜİFD*, XXX/2009, s. 143.

⁵⁵ Gözeler, "Konulu Tefsir", I/234.

sahabe ve tâbiûn dönemi ile başlatırken, kimileri günümüzde bilinen anlamıyla konulu tefsirin çağdaş dönemde ortaya çıktığını söylemektedirler.⁵⁶ Konulu tefsirin modern zamanlarda ortaya çıkmasına gerekçe olarak, Mushaf tertibini esas alan tefsirlerin büyük kısmının günümüz Müslümanlarının hayatlarından uzak olması, onların sorunlarına çözüm getirebilecek bir metotla yazılmamış olması ve yöntemsel olarak bütünü yakalayamaması gibi hususlar dile getirilmiştir.⁵⁷Bundan dolayı çağın problemlerine ve uygarlığın verilerine, ancak Konulu Tefsir yöntemiyle karşı konulabileceği iddia edilmiştir.⁵⁸

Çağın ihtiyaçları doğrultusunda Kur'an'ı Kerim'i konuşurmak "istintak" suretiyle bu karşı koyuş ne derece tutarlıdır? Konulu tefsiri açıklama gayretleri içerisinde sıkça zikredilen, "Kur'anî Söylem"!, Kur'anî Düşünce"!, Kur'anî Bakış Açısı"!, Hangi yöntembilimsel temele sahiptir? Herhangi çağdaş bir konuyu Kur'an'a arz ederek konu oluşturmak, Kur'an'ın konu ettiği meseleleri bir bütünlük içerisinde ele almak ayrı; Kur'an'ın hiç konu etmediği, konuşmadığı konularda Kur'an'ı konuşurmak ayrı şeylerdir. Kur'an'ın konu ettiği meseleler bir bütünlük içerisinde ele alınıp başlıklandırılabilir. Değişik tasniflerle sunulabilir. Konulu/tematik Kur'an fihristleri oluşturulabilir. Türkçe meallerin baş tarafında yapıldığı gibi. Veya Kur'an'daki bir kavramın açıklaması yapılabilir. Kaldı ki bunların hiçbirine biz tefsir diyemeyiz. Çağdaş dünyanın ürettiği her problemi Kur'an'da konulu hale dönüştürmek, Kur'an'ı konuşurmak değil istismar olduğu açıktır. Bu, Kur'an'ın "ben"i yönlendirmesi değil; "ben" in Kur'an'ı şekillendirmesi şeklinde anlaşılmalıdır.

Her şeye rağmen bu telif türünün Hz Peygamber ve erken dönem müfessirler tarafından bulunduğu ve Mukâtil ibn Süleyman'ın (ö. 150/767) *Kitâbu Tefsiri'l-Hamsi Mi'e Âye* isimli tefsirinin bu alanda telif edilmiş bir eser olduğu da ifade edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde fakihlerin birbiriyle ilişkili ayetleri tek bir konu altında ele aldıkları ahkâm tefsirleri, kimilerince konulu tefsirin ilk aşamaları ve örnekleri olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte bu tür eserler birtakım mülâhazalarla konulu tefsir çalışmaları olarak değerlendirilmemiştir. Çünkü sadece ahkâma dair ayetleri açıklasalar da yine Kur'an'daki tertibini gözeterek baştan sona sadece ahkâm ayetlerini tefsir etmeye çalışmışlardır. Ayrıca bu ayetleri bir araya toplayan bağ, konu bağı değil, bu ayetlerin sadece şer'î hüküm içermeleridir. Dolayısıyla bu konular arasında mana bakımından konu birliği yoktur.⁵⁹ Benzer şekilde Kur'an ilimleri ve bu alanda telif edilen eserler de konulu tefsir çalışmaları kapsamında değerlendirilmiştir. Ancak bu yaklaşımın da genel bir kabulü yansıtmadığını belirtmek gerekir. Aynı şekilde ilk dönemde âlimlerin üzerinde yoğunlaştığı, Vücûh ve Nezair, Garibü'l-Kur'an, İ'rabü'l-Kur'an, Emsalü'l-Kur'an, Mecazü'l-Kur'an, Müteşâbihü'l-

⁵⁶ Mustafa, Müslim, *Kur'an Çalışmalarında Yöntem* s. 29; Muhsin Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, s. 81-84; Gökçır, *Konulu Tefsir: Hedef, İmkân ve Sınırları*, s. 463.

⁵⁷ Emin El- Hülî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (Tercüme Mevlüt Güngör), Kur'an Kitaplığı, İstanbul, 1995, s.72-74.

⁵⁸ Mustafa, Müslim, *Kur'an Çalışmalarında Yöntem* s.40; bkz. Muhammed Gazali, *Kur'an-ı Kerim'in Konulu Tefsiri*, Çev. Şahin Güven, Ekrem Demir, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2005, s. 9.

⁵⁹ Gözeler, "Konulu Tefsir", I/236.

Kur'an, Müşkilü'l-Kur'an, Aksamu'l-Kur'an gibi dil ağırlıklı tefsirler de konulu tefsirin ilk örnekleri olarak takdim edilmektedir.⁶⁰ Dil çözümlemesine dayanan tefsirler konulu gibi görünse de bunlar daha çok dil meselelerine girdikleri ve müstakil konu şeklinde görülebilecek hususlara eğilmedikleri için aynı başlık altına toplanamaz.⁶¹

Gelenekte ilimler tarihi ve Kur'an ilimleri gibi eserlerde yer alan yukarıda adları geçen eserlerin hiçbirinin konulu tefsir çalışmaları olarak sunulmasının hiçbir usul değeri yoktur. Çünkü bu tip çalışmalar doğrudan doğruya Kur'an'ın muhtevası ile ilgili olmayıp Kur'an'ın iyi anlaşılması ve doğru değerlendirilmesi için yapılmış dilbilim ağırlıklı teknik çalışmalardır.

'Konulu tefsir' ifadesinin ilk kez kim veya kimler tarafından kullanıldığına ilişkin olarak da farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bir yaklaşıma göre bu ifade ilk kez M. 'Abdullah Drâz (1894-1958) ve Mahmüd Şeltüt (1897-1963) tarafından kullanılmıştır. Diğer bir görüşe göre ise el-Ezher Üniversitesi Tefsir Ana-bilim Dalı Öğretim Üyelerinden Ahmed es-Seyyid el-Kümi ve Muhammed Ahmed el-Kâsımî tarafından kullanılmıştır.⁶²

Konulu tefsirin en belirgin temsilcilerinden biri olarak Emin el-Hülî (1895-1966) gösterilmektedir. Hülî, Kur'an tefsiri konusunda yeni bir metot geliştirmiştir. Bu yöntem, ağırlıklı olarak edebî ve dilsel bir yaklaşıma dayanmaktadır. Emin el-Hülî, diğer çağdaş yorumlardan farklı olarak, Kur'an'ın hidayet yönünü öne çıkarmak yerine Arap dilindeki en büyük kitap olmasını önemsemektedir. Bu konuda Emîn el-Hülî'nin düşünceleri şöyledir:

“...Kısacası, Kur'an'ın mevcut tertibi, kesinlikle konu bütünlüğünü dikkate almamıştır. Keza ayetlerin nüzul sırasını da hiç gözetmemiştir. Nitekim aynı konudan çeşitli yerlerde ve farklı şartların ortaya çıkardığı durumlarda söz edilmiştir. Bütün bunlar, Kur'an'ın konu konulu tefsir edilmesini açıkça gerekli kılmaktadır. Bir konuyla ilgili bütün ayetler taranıp iniş sırası, birbiriyle ilişkisi ve indiği şartlar dikkate alınarak tefsir edilmeli ve anlaşılmaya çalışılmalıdır. Kuşkusuz bu yöntem, manaya ulaşmak ve onu belirlemek için daha iyi ve daha güvenilirdir (...) Bu durumda -öyle anlaşılıyor ki- Kur'an'ın mevcut tertibine göre sure sure veya parça parça tefsir edilmesi değil, konu konu tefsir edilmesi en doğru görüş olmaktadır.”⁶³Ne var ki Hülî, sözünü ettiği bu yöntemi uygulama imkânı bulamamıştır. Hülî'nin temellerini attığı tematik yaklaşım, eşi ve öğrencisi 'Â'îşe 'Abdurrahmân (1913-1998) tarafından kullanılmıştır. O, *Makâl fi'l-İnsân* isimli çalışmasında ele aldığı her bir konuyu Kur'an'dan bir veya birkaç ayete

⁶⁰ Mustafa, Müslim, *Kur'an Çalışmalarında Yöntem* s. 29-35; Ercan Şen, *Çağdaş Bir Tefsi Yöntemi Olarak Konulu Tefsir Ekolü ve Örnek Bir Konulu Tefsir Denemesi: Kur'an'da Fetih Kavramı, IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – IV (İlahiyat)* İstanbul 2015, s. 166.

⁶¹ Birişik, *Tefsir, TDİA, XXXX/289*.

⁶² Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, s.83.

⁶³Emîn el-Hülî, *Arap-İslam Kültüründe yenilikçi Yaklaşımlar*, çev. Emrullah İşler, Mehmet Hakkı Suçin, Kitâbiyât, Ankara 2006, s.44-45.

atıfta bulunarak açıklamaktadır. Tefsir sürecinde ele aldığı bir kavramın anlamını konuyla ilgili Kur'an ayetlerini inceleyerek ortaya çıkarmaya çalışır. A'îşe 'Abdurrahmân eş-Şahsiyye el-İslâmiyye isimli bir başka eserinde de ele aldığı konuyu ilgili ayetler ve hadisler bağlamında değerlendirmektedir.⁶⁴

Emîn el-Hûli'nin, Arap-İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar adlı eseri baştan sona bir bütün olarak değerlendirildiğinde Hûli, aslında Kur'an'ın, edebiyatın ve belagatin bize sunduğu imkânlar dâhilinde çözümlenmesi yöntemini önermektedir. Konulu tefsiri önemsemekle beraber önerdiği yöntem daha ziyade dilbilimsel bir yöntemdir.⁶⁵

"Kur'an'da konu bütünlüğü" üzerine duran ve bu konuda önemli bir eser ortaya koyan yazarlardan biri de Muhammed Hicazi'dir. Eserinin adı *el-Vahdetü'l-Mevduiyye fi'l-Kur'ani'l-Kerim*'dir. Ona göre konulu tefsir, Kur'an-ı Kerim'in muhtelif sürelerindeki özel hüküm ifade eden ayetleri, onlardan umumi bir hüküm çıkarmak amacıyla, Kuran'daki konu bütünlüğünü dikkate alarak incelemektir. İbrahim el-Beyyümi de *Dirasat ft't-Tefsiri'l-Mevdi* adlı eseriyle Kur'an'da konu bütünlüğü konusunda büyük ölçüde Hicazi'ye dayanmaktadır.⁶⁶

Fazlur Rahman (1911-1988), Türkçeye *Ana Konularıyla Kur'an adıyla* çevrilen *Majör Themes of the Qur'an* isimli eserinin önsözünde konulu tefsir yöntemine destek olabilecek şu değerlendirmelerde bulunmuştur: Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar, Kur'an hakkında birçok eser yazmışlardır. Müslümanlar tarafından yazılan sayısız tefsir, genellikle Kur'an'ı ayet ayet ele alıp açıklamıştır. Bu çalışmaların çoğunun maksatlı görüşleri yansıttığı bir yana, kullandıkları usûl gereği evren ve hayat hakkında yeterince tutarlı fikirler verememişlerdir. Hâlbuki Kur'an'da şüphesiz ki bu konular hakkında etraflı bilgiler vardır.⁶⁷

Fazlur Rahman'ın Kur'an'daki ana konuları tespit, tasnif edip açıklarken sahih hadislerle bile yer vermemesi, protestan metinselciliğini hatırlatmaktadır. Kur'an'da konu bütünlüğünün olmasıyla Kur'an'ın tamamını konulu hale getirmek ayrı şeylerdir. Kur'an farklı ifade kalplarıyla aynı hakikatleri dile getirmektedir. Kur'an'ın ısrarla üzerinde durduğu şeyler; tevhit, nübüvvet, ahiret, ahlak ve ibadet ve muamelat gibi şeylerdir. Doğru olan Kur'an'ın tamamını konulu hale dönüştürmek değil, konuları Kur'an'ın ilkeleri doğrultusunda yorumlamak ve çözüm üretmek olmalıdır.

Konulu tefsir alanında zikredilmesi gereken isimlerden biri de Muhammed el-Gazâlî'dir (1917-1996). *Gazali, "Nahve Tefsirin Mevduiyyin Li Suveri'l-Kur'âni'l-Kerim"* isimli eserinin telifinde M. 'Abdullah Drâz'ı örnek alır. O, bu çalışmasını daha önce kimsenin uygulamadığı bir yöntem keşfetme isteğiyle hazırladığını ve temel amacının her sureyi kendi bütünlüğü içerisinde konulu tefsir

⁶⁴ Gözeler, "Konulu Tefsir", I/239.

⁶⁵ Bkz., Mustafa Karagöz, "Dil Merkezli Tefsir Çalışmalar", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, s.335.

⁶⁶ Gökür, "Konulu Tefsir: Hedef, İmkân ve Sınırları", s. 457.

⁶⁷ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yay, Ankara 1998, s. 21.

yöntemiyle açıklamak olduğunu ifade etmektedir.⁶⁸

Konulu tefsiri felsefi olarak temellendirerek savunan Hasan Hanefi'dir (d. 1935). Konulu tefsiri bir metot olarak gören Hanefi'ye göre bu yöntem ilahi olan ile beşeri olan ve dinî olan ile seküler olan arasında bir ayırım yapmadan Kur'an metnini ele alır. Hanefi, klasik/ müessesel/Mushaf tertipli tefsirlerin, metnin tarihsel ve sosyal şartlarını, edebî özelliklerini ve müfessirlerin anlama düzeylerini tanımak bakımından Kur'an'ın anlaşılmasına olumlu katkılar sunduğunu ifade eder. Ancak Hanefi'ye göre klasik tefsirin sınırları ve yetersizliği, Kur'an'da yer alan bir konunun anlaşılması için pek çok açıdan engel olmaktadır. Ona göre ahkâm tefsirlerine, hüküm içeren ayetlerde var olan manevî boyut aksettirememiştir. Dilbilimsel ağırlıklı tefsirlerde ayetlerin tarihî şartlarına ilişkin bilgiler atlanmış ve ortalama bir Müslüman'ın anlayamayacağı ayrıntıda dilsel analizler yer almaktadır. Felsefi ve sufi/tasavvufi tefsirlerin ise olgudan uzak bir tarzları vardır. Kelamî tefsirlerde nass ve akli tek ölçü kabul etmeleri bakımından tenkit konusu olmaktadır. Bu bağlamda Hanefi Kur'an'ı ayet ayet açıklayan bu tür tefsirleri, aynı konudaki ayetleri bir bütünlük içinde ele almadıkları, ayrıntılı oldukları ve günümüz insanların ihtiyaçlarını içeren bilgiler sunmadıkları gerekçesiyle eleştirir. Hanefi, tefsir eğilimlerine ilişkin yaptığı bu eleştirel yorumlardan sonra *vâkı tefsir'i* önerir. Bu bağlamda Hanefi, metin ile olgu arasında karşılıklı iletişimi sağlaması bakımından konulu tefsirin ideal bir Kur'an yorumu sunduğunu ifade eder. Öznenin yorumdaki rolünü ön plana çıkaran Hanefi'ye göre konulu tefsir, "doğru veya yanlış tefsir yoktur" ilkesine dayanır. Ona göre, bir yorumun geçerliliği ise gücünde yatmaktadır.⁶⁹

Hasan Hanefiye göre, dinin gaye ve hedefini, dinin esaslarını ihmal eden Yahudi ve Hristiyanların anlatıldığı Bakara, Âl-i İmran, Nisa, Maide surelerinin doğru ve yanlış tefsir edilmesinde bir mahsur yoktur. Önemli olan yorumun ve düşüncenin etkili ve geçerli olmasıdır. Oysa sahte ve gerçek dışı doğru tarihte etkili olmuş onlarca fikir ve düşünceden bahsedilebilir. Bunun aksine bir fikir ve düşünce etkili ve geçerli olmadan da doğru olabilir.

Netice itibariyle, Mushaf tertibini esas alan Klasik tefsire alternatif olarak geliştirilen konulu tefsir, Kur'an'ın anlaşılması bağlamında ortaya çıkan modern yaklaşımlardan biridir. Popüler bir araştırma alanı olmasına rağmen, konulu tefsirin tanımı, amacı, yöntemi, tasnifi ve oluşum süreci konusunda bir görüş birliği bulunmaması dikkat çekicidir. Çağımız insanının zaman açısından fakir olması, klasik tefsir yönteminin Kur'an'ın bütünlüğünü ortaya koymada yetersiz kaldığı düşüncesi ve farklı fikrî akımların ortaya çıkması, konulu tefsiri doğuran sebepler arasında sayılsa bile, konulu tefsirin bir tefsir faaliyeti olup olmadığı bile tartışmaya açıktır. Konulu tefsir faaliyeti, temelde Kur'an'ı

⁶⁸ Gözeler, "Konulu Tefsir", I/240.

⁶⁹ Gözeler, "Konulu Tefsir", I/241; Bkz. Hasan Hanefi, "Konulu Kur'an Tefsir", Çev: Sönmez Kutlu, *İslami Araştırmalar*, Cilt. 9, Sayı, 1, 2, 3, 4, 1996, s. 157-166.

konularına göre tasnif etme çabasının bir sonucudur. Klasik tefsirin metni önceleyen metin-içi, yönteminden farklı olarak, konuyu önceleyen metin-dışı bir tefsir sunmaktadır. Bu bağlamda konulu tefsir, Kur'an metninin tefsiri olmaktan ziyade ele alınan herhangi bir konunun tefsiri olmaktadır. Dolayısıyla bu faaliyetin bir tefsir değil de tefsir yazım tarzlarından biri olarak kabul edilmesi daha isabetli görünmektedir.⁷⁰

Konulu tefsire yönelik eleştirilerden biri, aynı ayetin birden fazla konu ihtiva etmesi durumunda nasıl bir tasnifin esas alınacağı sorunsalıdır. Diğer taraftan ayetlerin nüzul sıralarına göre bir araya getirilip sebep-i nüzullerinin dikkate alınması ayetlerin tarihî bağlamlarının açığa çıkarılmasını sağlasa da bu faaliyet ayetleri ait oldukları sureden ve siyaktan kopardığı için metinsel bağlamı dışarıda bırakmaktadır. Çünkü küçük surelerde bile bir defada nazil olmayanlar vardır. Mesela Alak suresinin ilk beş ayeti mekki iken, 6-19 ayetleri medenidir. Uzun surelerde iş daha da karmaşık hal olacaktır. Bunları kronolojik sıraladığımızda sure bütünlüğü diye bir şey kalmayacaktır. Onun için Kur'an'a kronolojik sıra vermek imkânsızdır.⁷¹ Verilse bile istenilen kompozisyon oluşmayacaktır. Konularına göre ayetleri kronolojik sıralamak konunun anlaşılmasına yetmemektedir.

Dil ve tarih bilgisine dayalı bir yöntem olan klasik tefsir, bu metodik çerçevesiyle Kur'an metnini büyük oranda öznellikten korurken, konulu tefsir, yorumcuya metne fazla soru sorma imkânı sunduğu için büyük ölçüde belirleyici ve sübjektif bir mahiyete sahiptir. Bu, klasik tefsirin işlevi ve içeriği açısından bir farklılaşmaya işaret etmektedir. Ayrıca Kur'an metninin esas tertibinden farklı bir şekilde ele alınması yöntemsel açıdan bir başka tartışma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Klasik tefsir geleneğinde ayetlerin sure içerisindeki sıralanışının tevkifi olduğu kabul edildiğinden, Kur'an metni tefsiri belirlemektedir. Oysa konulu tefsirde kimi zaman dışarıdan bir konu metne taşınır ve çeşitli surelerde yer alan ayetler bu başlık altında toplanır. Bu noktada klasik tefsir Kur'an metninden hareket ederken konulu tefsir, konuların tespitinden hareket etmekte ve bazı durumlarda tefsir, Kur'an'ı belirlemiş olmaktadır.⁷² Dışardan Kur'an'a konu taşımak, ilgili ayetleri yerinden ederek yeniden kronolojik bir sıra oluşturmak yeni bir metin inşası anlamına gelmez mi?

SONUÇ

Konulu tefsir tarihi yazımı, tarih perspektifi sunma ve tarihi verilerle okuru buluşturmadan daha çok peşin yönlendirmeler içermektedir. Okuyucuyu, tarihte olup bitenleri, yazılan eserleri görmeden, okuma ve yorumlamaya imkân bulmadan belli kalıplarla tarihi verileri yargılamaya yönlendirilmektedir. Kelamî, fihhî, mezhebî, ictimai, modernist, tarihselci gibi tanımlamalar bir

⁷⁰ Bu tür eleştirel yaklaşımlar için bkz., Gökkır, "Konulu Tefsir: Hedef, İmkân ve Sınırları", s. 457-465; Halis Albayrak, "Müzakere: Konulu Tefsir", *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi I*, İstanbul 2005, s. 606-609.

⁷¹ Ömer Rıza Doğrul, *Kur'an ve İslam Üzerine*, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2006, s. 22.

⁷² Gözeler, "Konulu Tefsir", I/243.

tefsir tarihi tasavvuru oluşturmamıza yardım etmemektedir. Tıpkı konulu tefsirde olduğu gibi, tefsir tarihinde olmaması gereken bazı çağdaş konuların ve tahayyüllerinin meşrulaştırılmasında bir aracı olarak kullanılmaktadır. Bu da; gelenekten edineceğimiz sahih bir tefsir tarihi tasavvuruna belki engel olmaktadır.

Konulu ve ekol yaklaşımı tarih yazımı birleştirici/bütünleyici özelliğe sahip değildir. Konulu tefsir tarihi yazımı ve yaklaşımı bize, iz sürmeyi değil muttasıl olmamızı, hemen ve şimdi burada olana tabi olmamızı teklif etmektedir. Bu durum, İslam ilim-kültür ve medeniyet tarihinin izini takip etmemize engel olabildiği gibi bütünü görmemizi de zorlaştırmaktadır. Oysa geleneksel tabakat türü tefsir tarihi ile tefsirin yüzyılları alan hikâyesinin izi sürülebilir. Tabakaların kesintisiz bir tarih sunmaları ve daha kapsayıcı olmaları, her yüz yılı bir tabaka olarak ele almaları nedeniyle bu eserlerden tarih tasavvuru geliştirmemiz daha kolaydır. Aynı zamanda tarihi, gelecek kuşaklara nakletmede de daha sağlam bir yöntemdir. Bu bütünlüğü yakalayan Davudi'nin ve Ömer Nasuhi'nin tefsir tarihlerinden yararlanmanın ve onları geliştirmenin imkânlarını aranmalıdır. Bizler ancak gelişen ve geliştirilen tefsir metotlarının neler olduğu, bunların nasıl uygulamaya konulduğunu bu eserlerle öğrenme imkânına kavuşabiliriz.

“Konulu Tefsir/et-Tefsîru'l-Mevdû'i” kavramının tefsir literatürüne son yıllarda girdiği ve çağdaş bir kavram olduğu bilinmelidir. Bu tefsir yönteminin! Asrısaaadete kadar götürülmesi zorlama yorumlardır. Yaklaşımı meşrulaştırmak için başvuru olan yollardan biridir. Kavramın tarihsel temellendirilmesi ve dayanaklarıyla ilgili tutarsızlıklar bulunmaktadır. Konulu tefsir için üzerinde ittifak edilmiş tam bir tanım görülmemektedir. Bugün bu kavram, hedefleri ve beklentileri açısından birbirinden farklı teoriler için kullanılabilir niteliktedir. Bu bakımdan konulu tefsir denilince farklı çağrışımlar akla gelmekte ve bu kavrama farklı anlamlar yüklenebilmekte ve farklı adlarla adlandırıldığı görülmektedir. Konulu tefsirin mahiyetinde bir birlik sağlandığı da söylenemez. Çağdaş dönemde konulu tefsir faaliyeti, çağdaş konularından yola çıkarak ve günümüz bağlamını esas alarak anakronik tarzda faaliyet yürütmektedir. Bu anlamda, tefsir tanımıyla örtüşmeyen pek çok yanı bulunmaktadır. Çünkü tefsir, nüzul döneminin tarihsel ve her tür olgusal durumlarını dikkate alarak Kur'an'ı ait olduğu dil çerçevesinde anlama faaliyetidir. Bu anlama faaliyeti tefsirde, murad-ı İlahiyi belirleme amacıyla gerçekleştirilmektedir. Tefsirde yapılan bir yanlış Kur'an'a onda olmayan bir şeyi isnat anlamı taşıyacaktır. Bu durum, bu tür çalışmalara tefsir denilebilmesini güçleştirmektedir. Bu çalışmalara tefsir yerine konulu yorum denilmesi daha isabetli bir tanımlama gibi gözükmemektedir.

KAYNAKÇA

Albayrak, Halis, "Müzakere: Konulu Tefsir", İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi, İstanbul, 2005.

- Başkan, Ömer, “Taşköprizâde’nin Miftâhu’s-Saâde’si Bağlamında Osmanlı İlimler Tasnifi Geleneğinde Tefsir Tarihi Algısı” Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012/1.
- Bekiroğlu, Harun, Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhan ve el-İtkan, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013.
- Bergamalı Cevdet Bey, Tefsir Usulü ve Tarihi, sadeleştiren, Mustafa Özel, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2002.
- Birişik, Abdulhamit, “Müfessir”, DİA, İstanbul, 2006.
- Birişik, Abdulhamit, “Tefsir”, TDİA, İstanbul, 2011.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü’l-Müfessirin, Bilmen Yay., İstanbul 1973.
- Carr, Edward Hallett, Tarih Nedir?, Çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Cündioğlu, Düccane, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası", İslamiyat, Ekim-Aralık, 1999.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed, Kitabu't-ta'rifât, Daru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1988.
- Çalışkan, İsmail, “Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliği Eleştiriler-Gerekçeler-Teklifler”, Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri] Yüzüncü Yıl Üniversitesi Nihat Bayşu Konferans Salonu, Van, 11-12 Haziran 2005.
- Deliser, Bilal, “Tarih Felsefesi ve Metodolojisi, Biyografik Tarih Yazımı Çerçevesinde, Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Şemsüddîn Muhammed B. Ali Ed-Dâvûdî ve “Tabakâtü’l-Müfessirîn” Adlı Eseri”, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2015/4.
-, Kur’an İlimleri ve Tefsir Usulü, Rağbet Yay., İstanbul, 2014.
- Demirci, Muhsin, Konulu Tefsire Giriş, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006.
- Doğrul, Ömer Rıza, Kur’an ve İslam Üzerine, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2006.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, Tabakatu'l-müfessirin, Tahkik, Süleyman b. Salih, Mektebetü'l- Ulüm ve'l- Hikem, Medine, 1998.
- Erten, Mevlüt, İslam Tefsir Geleneğinde Öznellik, Araştırma Yay., Ankara, 2011.
- Fayda, Mustafa, “Tarih”, DİA, İstanbul, 2011.
- Fazlur Rahman, Ana Konularıyla Kur’an, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yay, Ankara, 1998.
- Filiz, Şahin, “Tarih Felsefesi Açısından İslam Felsefesi Tarihi ve Müntehab Sivanu'l-Hikme”, Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Konya 2006/2, s. 44.
- Gökkır, Bilal, Tarihten Günümüze Kur’an’a Yaklaşımlar, “Konulu Tefsir: Hedef, İmkân ve Sınırları”, İlim Yayma Vakfı, İstanbul, 2010.
- Görener, İbrahim, “Kur’an İlimleri ve Tefsir Usulünün Bir Yöntem Çağrıştırması Sorunu”, Bilimname XVI, 2009/1, S. 11.
- Gözeler, Esra, “Konulu Tefsir”, Tefsire Akademik Yaklaşımlar, Editörler: Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak, Otto yayınları, Ankara, 2015.
- Gazali, Muhammed, Kur’an-ı Kerim’in Konulu Tefsiri, Çev. Şahin Güven, Ekrem Demir, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2005.
- Güven, Şahin, Çağdaş Tefsir Araştırmalarında Konulu Tefsir Metodu, İstanbul, 2001.
- Hanefî, Hasan, “Konulu Kur’an Tefsiri”, Çev: Sönmez Kutlu, İslami Araştırmalar Cilt. 9, Sayı, 1,2,3,4.
- Halidi, Salah Abdulfettah, et-Tefsiru’l- Mevdüi Beyne’n-Nazariyye ve’t-Tatbik, Darun’n-Nefais, Ürdün, 1997.
- Hizmetli, Sabri, “Siyer ve İslam Tarihi Üzerine”, Diyanet Dergisi, Ekim-Kasım-Aralık, Ankara, 1989.
- Hûlî, Emin, Kur’an Tefsirinde Yeni Bir Metod, (Tercüme Mevlüt Güngör), Kur’an Kitaplığı, İstanbul, 1995.
- Hûlî, Emîn, Arap-İslam Kültüründe yenilikçi Yaklaşımlar, çev. Emrullah İşler, Mehmet Hakkı Suçin, Kitâbiyât, Ankara, 2006.
- İbn Haldun, Mukaddime, Çeviren, Zeki Kadiri Ugan, M.E.B Yay., İst., 1989.
- Kara, Necati, Kur’an-Sünnet Bütünlüğü, İhtar Yayıncılık, Erzurum 1995.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, “Kur’an’ın Konulu Tefsiri -Konulu Tefsire Duyulan İhtiyaç ve Konulu Tefsirde Yöntemler”- Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Yıl: 2, S.3 (Ocak-Haziran 2009).
- Karagöz, Mustafa, Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri, Araştırma Yayınları, Ankara, 2012.
-, “Dil Merkezli Tefsir Çalışmaları”, Tefsire Akademik Yaklaşımlar, Editörler: Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak, Otto Yayınları, Ankara, 2015.
- Macit, M. Hanifi, Alper İplikçi, Tarih Felsefesi, Pegem Yayınevi, Ankara, 2017.
- Mertoğlu, Mehmet Suat, "Suyûti" (Kur'an İlimleri Kısmı), DİA, İstanbul, 2010.

- Mâtürîdî, Ebu Mansur, Te'vilât'ül'Kur'an'dan Tercümeleler, çev. Bekir Topaloğlu, Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
- Müslim, Mustafa, Kur'an Çalışmalarında Yöntem (Konulu Tefsire Metodik Bir Yaklaşım)çev. Salih Özer, Ankara, 1993.
- Okumuş, Mesut, Tefsir Tarihi Sempozyumu, "Tesir Tarihi Eserlerinin Didaktik Açından Değerlendirilmesi", Araştırma Yayınları Ankara, 2015.
-, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", Darülfünun İlahiyat Sempozyumu, 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, İstanbul, 2010.
- Paçacı, Mehmet, Çağdaş dönemde Kur'an ve Tefsire ne oldu?, Klasik Yay., İstanbul, 2008.
- Seber, Abdulkerim, Konulu Tefsir Metodunun Teorik ve Pratik Problemlerine Dair Bazı Çözüm Önerileri, DEÜİFD, XXX/2009.
- Suyuti, Tabakâtü'l-müfessirin, tahkik, Ali Muhammed Ömer, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1976.
-, el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an, Mektebetü Dari't-Turas, Mısır, tarihsiz.
- Şen, Ercan, "Çağdaş Bir Tefsi Yöntemi Olarak Konulu Tefsir Ekolü ve Örnek Bir Konulu Tefsir Denemesi: Kur'an'da Fetih Kavramı", IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – IV (İlahiyat) İstanbul, 2015.
- Taşköprizâde, Miftâhu's-Saâde ve Misbahu's-Siyade fi Mevzuati'l-Ulûm, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.
- Tuncer, Faruk, "Tenasüb(tematik) Merkezli Tefsirlere Genel Bir Bakış" Tefsire Akademik Yaklaşımlar, Editörler: Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak, Otto Yayınları, Ankara, 2015.
- Yavuz, Ömer Faruk, Varlık ve Yorum Açısından Kur'an Tasavvuru, Karadeniz Basın Yayın, Rize, 2007.
- Yaran, Rahmi "Ömer Nasuhi Bilmen", DİA, İstanbul, 1992.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, et-Tefsîr ve'l-müfessirûn, Daru'ihyâi't-turâsi'l-arabi, Kahire, 1976.
- Zerkeşi, Bedreddin, el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'an, tah. Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1988.